

Sisällissota ja kansankirkot - luterilainen ja ortodoksinen kirkko vuoden 1918 tapahtumissa

Karjalan teologisen seuran yleisöilta 21.10. 2008

Professori Hannu Mustakallio

Lähestyn vuosien 1917 - 1918 poliittis-yhteiskunnallista murrosta tarkastelemalla luterilaisen kirkon ylimmän tason eli piispojen ja kokonaiskirkon virallisten elinten kannanottoja ajankohtaisiin tapahtumiin. Johtavien kirkonmiesten ohella kirkkoa edustivat omalla tavallaan myös eturivin pappispoliitikot.

Kirkko ja papisto kuuluivat niihin vanhoihin auktoriteetteihin, joita vastaan kansan ja sivistyneistön laajat kerrokset olivat nousseet jo syksyn 1905 suurlakossa, mutta jotka säilyttivät ulkoisen asemansa vielä vallankumousvuoteen 1917 tultaessa. Sama nousu kirkkoa ja uskonnollisia auktoriteetteja vastaan leimasi aikaa maaliskuun vallankumouksesta sisällissodan puhkeamiseen.

Hiippakunnat ja niiden esipaimenet

Luterilaisella kirkolla oli vuonna 1917 neljä hiippakuntaa, joiden piispoista kolme oli astunut virkoihinsa 1800-luvun puolella ja neljäskin eli Ouluun asettunut Kuopion hiippakunnan piispa J. R. Koskimies vuonna 1900. Muita piispankaupunkeja olivat Turku, Porvoo ja Savonlinna. Porvoon hiippakuntaan kuului maan teollistunein ja kaupungistunein osa, muun muassa Helsinki ja Tampere.

Arkkipiispa Gustaf Johansson oli eduskuntaudistukseen saakka ollut pappissäädyn puhemiehenä merkittävä poliittinen vaikuttaja. Hän koki vapautumisen papistolle kuuluneista valtiollisista velvollisuuksista helpotuksena, joka ajoi sen varsinaisten hengellisten tehtävien pariin, pois ”puoluemiehen” toimesta. Raamatullis-beckiläisen näkemyksen omaksunut Johansson protestoi hänelle vastenmielistä ”kansan tahdon” voittokulkua jättämällä ainakin yksikamarisen eduskunnan alkuvuosien vaaleissa äänioikeutensa käyttämättä. Vuonna 1917 hän ei enää ollut aktiivinen yhteiskunnallinen vaikuttaja jo korkean eli 73 vuoden ikänsä vuoksi.

Johanssonin piispakollegoista Porvoon Herman Råbergh täytti 1918 jo 80 vuotta ja Savonlinnan Otto Immanuel Collianderkin 70 vuotta. Colliander oli vielä Johanssonia suoraviivaisempi beckiläisen biblisismin edustaja, joka oli tulkinnut jo vuoden 1905 suurlakon tapahtumia eskatologisessa valossa, osana lopunaikojen tapahtumia. ”Kansan tahto” oli sekä hänen että arkkipiispa Johanssonin ajattelussa aina ristiriidassa Jumalan tahdon kanssa.

Neljäs piispa J. R. Koskimies saavutti 60 vuoden iän vasta 1919 ja erottui vanhemmista piispakollegoistaan selvästi yhteiskunnallisen aktiivisuutensa

johdosta. Hän oli suurlakon päivistä lähtien tullut tunnetuksi jopa sosialisteja ymmärtävistä fennomaanisista näkemyksistään. *Mikko Juvalla* on ollut perusteita todeta kirkon hallinnollinen johto vallankumousvuosina Koskimiestä lukuun ottamatta ”yli-ikäiseksi”.

Maaliskuun vallankumouksen jälkeenkin Koskimies edusti aktiivisen yhteiskunnallisen vaikuttamisen linjaa, jonka taustalla oli niin vanhasuomalainen kansallisen yhteenkuuluvuuden ideologia kuin 1910-luvun kuluessa muotoutuneelle nuorkirkolliselle suuntaukselle ominainen halu korostaa kirkon yhteiskunnallista vaikuttajanroolia. Oli kuvaavaa, että Koskimies lähetti ainoana piispana jo maaliskuun vallankumouksen jälkeen omalle hiippakunnalleen ajankohtaisen paimenkirjeen, jossa hän alleviivasi papiston ja kansan keskinäistä yhteenkuuluvuutta.

Kirkkopoliittisia uhkia ja nuorkirkollisia vaikuttamispyrkimyksiä

Luterilaisen kirkon piirissä kevään 1917 toiveikkuus vaihtui kesää kohti mentäessä vähitellen kasvavaksi peloksi. Eri puolilla maata, erityisesti Savonlinnan hiippakunnan alueella, pidetyissä kansalaiskokouksissa purkautui tyytymättömyys kirkkoa kohtaan, jonka katsottiin edustavan vanhaa ”taantumuksellista” järjestelmää. Vaatimukset kirkon ja valtion erottamisesta sekä koulujen uskonnonopetuksen poistamisesta voimistuivat.

Maaliskuun vallankumouksen jälkeisiä vapausaatteita ilmensivät omalla tavallaan tolstoilais-anarkistisen kirjailijan Arvid Järnefeltin esiintymiset kolmessa Helsingin kirkossa. Kun valtaan tullut Tokoin senaatti asetti komiteat selvittämään sekä uskonnonvapauskysymystä että kirkon ja valtion erottamista, niiden radikaali kokoonpano herätti yleistä huolta kirkon piirissä. Sosialistienemmistöisen eduskunnan ensimmäisiin lainsäädäntötoimiin puolestaan kuului uskontorikoslainsäädännön lieventäminen, mikä saatettiin kirkollisella taholla nähdä yritykseksi murtaa yhteiskunnan perinteiset henkiset auktoriteetit.

Yhtenä kirkollisen reaktion muotona oli eskatologisen ajantulkinnan voimistuminen kesästä 1917 lähtien. Viimeiset ajat näyttivät monen kirkonmiehen mielestä olevan käsillä. Erityisesti piispa Colliander näki sosiaalidemokratian ”laittomuuden hengen” konkreettiseksi ilmentymäksi.

Toista asennoitumistapaa edusti nuorkirkollisella taholla toukokuussa perustettu Kirkollinen valistustoimikunta, joka käynnisti voimakkaan apologeettisen toiminnan kansankirkon tueksi. Kirkollisen valistustoimikunnan ja sen työstä käytännössä huolehtineen Kirkollisen valistustoimiston rooli painottui loppukesästä lähtien yhä selvemmin sisäpolitiikkaan, kun Venäjän väliaikainen hallitus oli hajottanut korkeimman vallan haltijaksi julistautuneen eduskunnan ja suomalaiset kävivät lokakuun alussa valitsemaan uutta eduskuntaa.

Kirkollinen valistustoimikunta asettui johtamaan erityistä kristikansan ”omaa” vaalikampanjaa, jossa nostettiin esille uhanalaisiksi koettuja kirkkopoliittisia

kysymyksiä. Valistustoimikunta pyrki vaikuttamaan myös siihen, että puolueet ehdokaslistoja laatiessaan ottaisivat huomioon ”kristikansan” toivomukset.

”Kristikansasta” tuli näin poliittinen painostusryhmä, joka asettui vaalitaistelussa yhteiskuntaa säilyttävien voimien puolelle ”tuhoavia” vastaan. Arkkipiispa Johansson pelkäsi kirkon poliittista leimautumista ja tuomitsi jyrkästi tällaisen kirkon julkisen sekaantumisen politiikkaan.

Kirkollisen valistustoimikunnan esittämät vetoamukset herättivät vastakaikua porvarillisten puolueiden taholla. Niiden ehdokaslistoilla nähtiin nyt aiempaa enemmän sekä uskonnollisia tunnuksia että pappeja.

Kristillinen työväenliike ei lähtenyt mukaan kristillis-porvarilliseen toimintaan. Toisaalta myös sen ehdokkaina oli enemmän kirkonmiehiä kuin koskaan aiemmin. Niin kuin jo ensimmäisissä eduskuntavaaleissa sosiaalidemokraattisen puolueen taholta koetun paineen voimistuminen sai papiston myös syksyn 1917 vaaleissa turvautumaan sen eräänlaiseen vastaliikkeeseen.

Kaiken kaikkiaan kirkollinen vaalikampanja kärjisti porvarillista yhteisrintamaa tukeneen kirkon ja sosiaalidemokraattisen työväenliikkeen suhteita. Yksikamariseen eduskuntaan valittiin yhteensä 13 pappia, enemmän kuin kertaakaan aiemmin.

Vanhasuomalaisen puolueen pappisedustajien määrä nousi kuuteen eli lähes viidennekseen koko eduskuntaryhmästä. Pappisvaltaisimmaksi puolueeksi osoittautui hieman yllättäen ruotsalainen kansanpuolue, jonka listoilta eduskuntaan valittiin jopa neljä kirkonmiestä, viidennes kaikista. Kristillinen työväenliike, joka oli aiemmissa vaaleissa saanut parhaimmillaan läpi kaksi ehdokasta, jäi kokonaan ilman varsinaista edustusta.

Tuleeko piispojen ottaa kantaa ajankohtaisiin kysymyksiin?

Poliittisen jännityksen lisääntyessä piispa Koskimies oli ehdottanut piispainkokouksen kutsumista koolle tavallista aikaisemmin eli ennen lokakuun 1917 eduskuntavaaleja, jotta hiippakuntahallitukset olisivat voineet määritellä kirkon yhteisen kannan ajankohtaisiksi nousseisiin kirkkopoliittisiin kysymyksiin.

Koskimiehen piispakollegat torjuivat kuitenkin aloitteen. Arkkipiispa toisti periaatteellisen näkemyksensä, että kirkon tuli pysytellä puolueiden yläpuolella. Sen ei sopinut lähteä ennen vaaleja taistelemaan edes sosialisteja vastaan. Myös Colliander piti kirkon sekaantumista vaalitaisteluun samoin kuin erityistä kristikansan vaalikampanjaa periaatteelliselta kannalta sangen vaarallisena.

Kun piispainkokous vihdoinkin kokoontui Turussa marraskuun puolivälissä, sen ainoaksi kannanotoksi suomalaisen yhteiskunnan kärjistyvään kriisiin jäi uudenvuodenpäivän 1918 julistaminen erityiseksi rukouspäiväksi.

Rukouspäiväjulistukseen sisältyi varsin realistinen poliittis-yhteiskunnallisen tilanteen kuvaus marraskuulta 1917. Se oli osoitettu Suomen kansan kohtalosta huolta kantaville yksityisille kristityille ja seurakunnille.

Rukouspäiväjulistuksen laatimiseen osallistuminen ja sen hyväksyminen piispainkokouksessa ei vielä tyydyttänyt piispa Koskimiestä. Marraskuun suurlakon aikaiset levottomuudet synnyttivät hänessä ajatuksen, että kirkon johtajien tulisi yhteisen paimenkirjeen avulla pyrkiä rauhoittamaan kansalaisten mieliä.

Laatimassaan pohjatekstissä Oulun piispa ilmaisi pelkäävänsä, että Suomen kansa oli hukkumassa sisäisiin erimielisyyksiin ja veljessotaan. Siksi sitä oli kehotettava keskinäiseen sovintoon ja rauhaan. Koskimies halusi kohdistaa sanansa erityisesti yhteiskunnan parempiosaisille ja esittää toivomuksen eri yhteiskuntaryhmien keskinäisestä lähentymisestä. Koko paimenkirjeluonnosta kanto fennomaaninen ajatus Suomen kansasta erityisenä Jumalan valittuna kansana.

Oulun piispa jäi kuitenkin jälleen yksin piispakollegojensa keskellä. Arkkipiispa merkitsi päiväkirjaansa hieman pilkallisesti: ”Koskimies tahtoisi sopua ja anteeksiantoa sosialisteille.” Sovintoa ei voinut kuitenkaan tehdä murhaajien ja pilkkaajien kanssa. Colliander oli vielä kriittisempi. Kehotus sovinnollisuuteen sisälsi Savonlinnan piispan mielestä vain ”epäraamatullisen fraasin” rakkauden osoittamisesta Jumalan valtakunnan vihollisille.

Kun piispat eivät olleet halunneet käyttää virallista ”kirkon ääntä” Turussa kansallisen hätätilan keskellä marraskuussa 1917, se kuultiin epävirallisesti tammikuun puolivälissä 1918 Helsingin Kallion kirkossa kokoontuneilta ensimmäisiltä kirkkopäiviltä, jotka toivat yhteen seurakuntien ja kristillisten järjestöjen edustajia eri puolilta maata.

Kirkkopäivät esittivät työläiskaupunginosan pyhäköstä käsin ajankohtaisen vetoomuksen *Suomen kansalle* huolestuneena muun muassa ”veljesvihan kuohunnasta”, joka uhkasi kansaa ”sisäisellä turmiolla”.

Uusi kirkollinen foorumi lausui toivomuksen, että Jumala taivuttaisi kansan ”sovinnon, anteeksiantavaisuuden ja rakkauden henkeen, niin että me veljinä ja sisarina voisimme yhtyä uutta Suomea rakentamaan, ja että isänmaamme tulevaisuus rakentuisi Jumalan valtakunnan ikuisen rakkauden ja totuuden horjumattomalle pohjalle”. Vetoamus esitettiin Suomen evankelisluterilaisen kirkon kirkkopäivien nimissä.

Laajojen kirkollisten piirien esittämällä vetoomuksella ei ollut kuitenkaan vaikutusta prosessiin, joka johti sisällissodan syttymiseen runsasta viikkoa myöhemmin.

Kirkon johto ja sisällissota

Tammikuun lopulla puhjennun sisällissodan vastakkainasettelu perustui pääosin poliittisiin ja sosiaalisiin, ei maailmankatsomuksellisiin eroihin. Tähän liittyivät alueelliset tekijät: eteläisen ja läntisen teollisuus-Suomen ja toisaalta agraarisen muun Suomen vastakohtaisuus.

Kirkon hallinnossa Turun arkkihiippakunnan tuomiokapituli pystyi työskentelemään sisällissodan aikana vain rajoitetusti, kun taas Porvoon tuomiokapitulin toiminta oli pysähdyksissä lähes koko sodan ajan. Vaasan senaatti uskoi vastuun näiden hiippakuntien valkoiselle puolelle jääneiden seurakuntien hoidosta Kuopion (Oulun) ja Savonlinnan tuomiokapituleille. Jakautuessaan maantieteellisesti sekä jäsentensä suhteen punaisiin ja valkoisiin myös kansankirkko todella hajosi keväällä 1918.

Valkoisen Suomen puolella toiminut Savonlinnan tuomiokapituli laati ehdotuksen valkoisen armeijan sotilassielunhoidon organisoimiseksi. Käytännössä organisoinnin toteutti maaliskuun lopulla Vilppulan kirkkoherra Hjalmar Svanberg, joka oli Porvoon hiippakunnan pohjoisosia edustavana apujäsenenä työskennellyt juuri Savonlinnassa.

Kun Oulun piispa J. R. Koskimies joutui sodan aikana piileskelemään Helsingissä, Savonlinnan O. I. Colliander jäi käytännössä ainoaksi piispaksi, jolla oli tällöin todelliset toimintamahdollisuudet. Hän esimerkiksi kohtasi ylipääällikkö Mannerheimin huhtikuun alussa Savonlinnan asemalla. Myöhemmin Colliander esitti kirjeessään Mannerheimille laajasti käsityksiään sodan luonteesta sekä Suomen rajojen laajentamisesta kauas itään ja sen historiallisesta tehtävästä.

Suomen kansan Jumalalta saama tehtävä oli muodostaa suoja ”uhkaavaa bolshevistista anarkismia vastaan”. Colliander, joka omasta mielestään oli mahdollisimman epäpoliittinen hengellinen johtaja, esitti tältä pohjalta Mannerheimille liittoutumista Suur-Saksan kanssa. Suomen oli saatava itselleen raja, joka kulkisi pitkin Laatokan rantaa Syvärille ja Ääniselle sekä sieltä Vienanmerelle. Suomen oli toisin sanoen päästävä laajentumaan Suur-Suomeksi.

Punaisten johtajat, julmuuksiin syyllistyneet punakaartilaiset ja aseelliset naissovitilat oli tuotava tuomioistuimien eteen ja teloitettava voimassa olevien sotalakien mukaan. Saksalaisten saamat sotavangit oli luovutettava elinkautiseen pakkotyöhön Saksaan. Kotimaahan jätettyjen taas tuli tehdä uskollisuudenvala lailliselle hallitukselle; siitä kieltäytyvät olisi teloitettava, Colliander kaavaili suoraviivaisesti.

Sisällissodan aikaisen johtavan piispan näkemykset olivat sekoitus Collianderille vanhastaan ominaista eskatologis-apokalyptista ajantulkintaa, sekä toivon panemista saksalaisten tukeman valkoisen armeijan valtaan.

Colliander edusti ankarinta mahdollista asennetta kapinaan nousseita kohtaan: vanhatestamentillisten esikuvien mukaan yhteiskunnan terve kehitys edellytti pahan eli bolshevistisen tartunnan täydellistä poisperkaamista.

Collianderin aiemmasta pessimismistä ei keväällä 1918 näkynyt enää paljon merkkejä.

Sisällissodan tulkinta

Sisällissodan jälkeen arkkipiispa Johansson aktivoitui julkaisemaan yksityisen paimenkirjeen, jossa hän tulkitsi juuri päättyneen sodan nousseen ennen muuta sosialismin vihasta kristinuskoa ja kirkkoa kohtaan. Näin hän piispa Collianderin tavoin edusti sisällissodan puhdasta uskonnollista tulkintaa, joka oli kirkon piirissä yleinen vaikkakaan ei ainoa reagoititapa.

Piispa Koskimiehenkin näkökulma oli entistä selvemmin uskonnollinen, kun hän julkaisi jälleen oman paimenkirjeensä. Siinä oli kuitenkin edelleen mukana fennomaanista historiantulkintaa, jonka mukaan ”luopumus” oli alkanut yläluokan piiristä ja levinnyt sieltä kansan syvimpiin kerroksiin. Kirkon tuli paljastaa myös valkoisen Suomen taholla esiintynyt itsekkyyys. Oulun piispa yritti edelleen teroittaa kansallisen sovinnon välttämättömyyttä.

Koskimies sai myös kirkolliskokouksen osanottajat yhtymään syksyllä 1918 samanlaiseen kannanottoon. Näin yksittäiset piispat ja kirkon oma edustajisto näkivät ensimmäistä kertaa tarpeelliseksi käsitellä yhdessä julkisesti suomalaisen yhteiskunnan ajankohtaista tilannetta.

”Ongelmapapit” Otto Aarnisalo ja Aaro Tolsa

Lopuksi esitän kaksi esimerkkiä näiden seutujen eli Savonlinnan hiippakunnan tilanteesta sisällissodan aikoihin.

Sortavalassa toiminut Sisälähetysseuran johtaja pastori Otto Aarnisalo herätti huomiota julistautumalla sisällissodan aikana ”valkoiseksi sosialistiksi”, mihin sensuuriviranomaiset kiinnittivät kriittistä huomiota. Vähän myöhemmin Aarnisalo luonnehti itseään ”täysiveriseksi sosialistiksi”, joka ei kuitenkaan kuulunut sosiaalidemokraattiseen puolueeseen. Sosialismi oli hänelle taloudellinen, ei uskonnollinen eikä siveellinen kysymys. Aarnisaloon vanha tukija arkkipiispa Johansson kauhisteli ilmoitusta, vaati häntä tekemään parannuksen sosialismistaan ja katkaisi välinsä häneen.

Joensuun vt. kirkkoherraksi tuli 1919 suoraan pappisvihkimyksestä pastori Aaro Tolsa, joka sai sittemmin kutsun puhumaan täkäläisellä työväentalolla. Piispa Colliander sai tästä kohta tiedon ja pyysi Tolsan keskustelemaan kanssaan. Piispa piti nuoren pastorin toimintaa sopimattomana, sillä työväki oli osallistunut kapinaan ja oli siksi jätettävä ”saatanan haltuun”. Colliander kehotti jopa Tolsaa eroamaan pappisvirasta. Tämän Tolsa tekikin mutta syyt liittyivät sakramentti- ja sovitusoppiin. Professori Antti J. Pietilän kehotuksesta Tolsa sittemmin halusi palata pappisvirkaan, minkä myös Colliander hyväksyi. Aaro Tolsasta tuli 1923 Sigfrid Sireniuksen johtaman settlementiliikkeen pappi, joka työskenteli metsätyömiesten keskuudessa Rovaniemeltä käsin.

